

ПЕРІОДИЗАЦІЯ РОЗВИТКУ НАРОДНИХ ШКІЛ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті наведено періодизацію розвитку, початкових народних шкіл України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.; охарактеризовано їх особливості на основі визначених критеріїв.

Ключові слова: період, народна школа, початкова освіта.

На сучасному етапі розвитку Української держави пріоритетним є системне вивчення національного концепту освіти, використання історичної спадщини українського народу в галузі розбудови початкової ланки освіти.

Аналіз історико-педагогічних джерел з проблеми дослідження засвідчив, що питання становлення розвитку народних шкіл на Україні в історичній ретроспективі знайшли часткове відображення в працях Н. Белозорової, О. Гончарової, С. Коротаєвої, І. Котляр, І. Крикун, І. Ненько, Н. Рудічевої, В. Смирнова, О. Собченко, О. Федоровича та інших. Проте підходи до визначення окремих періодів у розвитку народних шкіл України протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. не стали предметом окремого дослідження.

Мета статті – на основі визначених критеріїв узагальнити підходи до періодизації розвитку народних шкіл в Україні протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

У процесі наукового пошуку встановлено, що в середині ХІХ ст. в українських землях, що входили до складу Російської імперії, склалася певна система початкової (народної) освіти. Вона була представлена переважно парафіяльними та повітовими школами, проте їх мережа була незначною. Зокрема, в Харківській губернії станом на 1950 р. функціонувало 128 шкіл, у яких навчалася 7227 учнів, Катеринославській – 161, де кількість учнів становила 9652, Київській – 142, що охоплювали навчання 9114 осіб [1, с. 333].

Однак, починаючи з 60-х р. ХІХ ст. у системі початкової (народної) освіти відбулися суттєві зміни. З огляду на це дослідники [1; 2; 6] виділяють у розвитку початкової народної освіти України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. декілька періодів: I період (1861–1864 рр.), II період (1865–1883 рр.), III період (1884–1904 рр.), IV період (1905–1917 рр.).

Перший період розвитку початкової (народної) освіти (1861–1864 рр.) позначився насамперед скасуванням кріпосного права (“Маніфест про скасування кріпаччини” було підписано Олександром II 19 лютого 1861 р. [6]), що відкрило перед Російською імперією перспективу утвердження ринкового господарства [11]. Реформа 1861 р., яка звільнила селян від кріпосної залежності, відкрила нові можливості для розвитку промисловості. Розвиток капіталістичних відносин, у свою чергу, потребував обізнаних виконавців, грамотних і кваліфікованих кадрів у різних галузях виробництва. Зазначені

чинники поставили на порядок денний питання про створення народних шкіл для широких верст населення.

Підкреслимо, що розвиток початкової ланки освіти в Україні в 60-ті рр. XIX ст. відобразив загальні закономірності освітнього процесу в Російській імперії, оскільки політика у сфері розбудови народної школи виявилася складовим елементом внутрішньої політики царської Росії. Її значення визначалося тим особливим місцем, яке посідала школа в системі соціальних інститутів держави як засіб підготовки та виховання інтелектуального потенціалу суспільства.

Незначна кількість народних шкіл, яка функціонувала до середини XIX ст. (наприклад, на всій території України станом на кінець 1850 р. діяло 1151 шкіл, у яких навчалося лише 58 262 учнів), не могла задовольнити потреби народу, самосвідомість якого розвивалася в умовах бурхливого становлення промисловості та активного поступу сільського господарства. Ще одним чинником, що зумовив необхідність створення широкої мережі шкіл для народу, було зростання просвітницького суспільно-педагогічного руху. Передові громадські діячі, інтелігенція, педагоги (Ф. Єлеонський, М. Корф, С. Миропольський, М. Пирогов та інші), котрі поділяли погляди К. Ушинського щодо необхідності навчання народу, наполягали на створенні системи загальної й обов'язкової початкової освіти для широких верств населення.

Вищезазначені чинники перед урядом Російської імперії проблему підготовки нової шкільної реформи, в тому числі й реформи народної школи. Зауважимо, що ще 5 травня 1856 р. імператор Олександр II видав наказ “Про прийняття навчальних закладів народної освіти під найближче його спостереження та піклування” [4]. Згідно з цим наказом при Головному правлінні училищ створювався вчений комітет, на який було “покладено обов'язок” перегляду “Статуту нижчих та середніх навчальних закладів, що належали до відомства Міністерства народної освіти” [3]. До складу вченого комітету ввійшли Н. Вишеградський, І. Сіماشко, І. Срезневський, А. Фішер, П. Чебишев, І. Шейман, Г. Щербатов. У результаті чотирирічної роботи комітету в 1860 р. було видано “Проект статуту нижчих та середніх училищ”, що активно обговорювався в педагогічних колах. Врахувавши подані зауваження, вчений комітет у 1862 р. оприлюднив “Проект статуту загальноосвітніх і навчальних закладів Міністерства народної освіти”, метою яких визначалася підготовка людини, а не спеціаліста. Як зазначалося в ст. 13, народні училища мали на меті забезпечити моральну та розумову освіту народу такою мірою, щоб кожний міг розуміти свої права та виконувати обов'язки усвідомлено, як подобає людині [3]. Головними положеннями проекту статуту стали доступність навчання для всіх верств населення, посилення значення педагогічних рад, поділ навчальних закладів на три розряди – народні училища, прогімназії та гімназії. Викладені у проекті положення викликали значний резонанс у широких колах педагогічної громадськості, що стало підґрунтям для подальшого його вдосконалення. Зокрема, К. Ушинський з цього приводу зазначав:

“Мета народної школи полягає не в тому, скільки буде внесено до голови дитини певних знань, технічних навичок, які потім вона забуде, а в тому, щоб шкільні уроки розвивали здібності дитини, саме природним шляхом розкривали в ній розумні погляди на оточуючу її природу та суспільні відносини, навчили бути пристосованими до самостійного життя та діяльності”.

Як відомо, в 60-ті рр. XIX ст. реформи поглибилися у зв’язку з розгортанням місцевого самоуправління, активізацією діяльності земств, розширенням мережі народних шкіл різних типів. Так, 14 червня 1864 р. набуло чинності “Положення про початкові народні училища”, що визначало особливості організації початкової освіти, зміст навчання, контингент учителів, керівництво закладами. Для забезпечення злагоджених дій між різними відомствами щодо організації народної освіти вищезазначеним положенням було затверджено відкриття губернських та повітових училищних рад, які мали взяти на себе керівництво початковими народними училищами. Згідно з цим документом усі типи початкових шкіл стали називатися народними училищами, а їх метою проголошувалося формування у дітей релігійних і моральних понять і надання початкових корисних знань. Для посилення контролю за роботою шкіл і діяльністю вчителів у кожній губернії вводилася посада директора народних училищ.

Основними напрямами реформування початкової освіти виявилися: 1) запровадження загальної та доступної початкової освіти; 2) зміна ставлення до початкової школи в системі “державна – громадськість – церква”; 3) надання можливості навчання рідною мовою та ознайомлення з найкращими досягненнями національної культури; 4) уведення державного фінансування та загальної економіки початкової школи; 5) розробка системи управління й структурної організації народної освіти; 6) визначення шляхів підготовки управлінських і педагогічних кадрів для початкової школи [1].

Водночас невід’ємною складовою реформування в галузі освіти з боку держави в окреслений історичний період стала Земська реформа, проведена урядом 1864 р. На підставі цієї реформи було утворено земства, які стали ініціаторами відкриття нового типу початкових шкіл – земських. Саме цей тип шкіл мав найбільший успіх серед населення, бо навчання в ньому мало досить гуманний і ліберальний характер. Однак земські початкові школи довгий час працювали без загальних програм викладання предметів. Останні розроблялися та затверджувалися повітовою училищною радою і могли змінюватися вчителями та представниками шкільної адміністрації, виходячи з рівня підготовки учнів, місцевих умов, освіти вчителів, плинності кадрів та інших слабо прогнозованих умов шкільного життя. З огляду на це, виконуючи обов’язки члена Олександрівської повітової училищної ради, М. Корф у своєму звіті за 1869–1870 рр. зазначав, що не всі, навіть успішні, школи повіту діяли за затвердженими училищною радою програмами. Так, наприклад, у с. Ольгінське, у зв’язку із стрімким зростанням кількості учнів (з 40 осіб воно зросло до 91) та необхідністю поєднання учнів двох різних прийомів в один клас, учитель був змушений значно скоротити навчальну програму. Такий факт не був поодиноким і не

викликав подиву та нарікань з боку наглядачів, оскільки вчитель діяв, виходячи з реалій сільського життя [7].

Отже, перший період розвитку народних шкіл в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст. можна охарактеризувати як період початку активної реформаторської діяльності з боку уряду Російської імперії, який позначився введенням системи єдиної початкової освіти для всіх верств населення та значним розширенням мережі народних шкіл.

Другий період розвитку народних шкіл (1865–1883 рр.) характеризувався продовженням реформаторської освітньої діяльності уряду. Його початок (1865 р.) пов'язаний з реформою в галузі цензури, за цією реформою викладання в школах повинно було здійснюватися російською мовою.

Водночас 15 травня 1872 р. набуло чинності “Положення про міські училища”. На підставі цього документа реальні училища вперше одержали самостійний статус і значення, тому в подальшому за допомогою них була заповнена прогалина, що існувала до цього часу в загальній системі навчальних закладів початкової освіти. Згідно з цим положенням місцеві училища могли мати різну кількість класів (від одного до чотирьох) й поділялися на однокласні, двокласні, трикласні та чотирикласні, із збереженням всіх предметів, але з меншим обсягом викладання, що охоплював шестирічний курс. Зміст навчання становили такі предмети: Закон Божий, читання та письмо, російська мова та церковно-слов'янське читання, практична геометрія, малювання та креслення, вітчизняна географія та історія, природознавство. Головною перевагою міських училищ став досить широкий спектр навчальних предметів, які мали важливе суспільне та життєво-практичне значення, при чому навчання в них було безкоштовне.

Зазначимо, що 25 травня 1874 р. позначилося набуттям чинності новим “Положенням про початкові народні училища”, яким посилювався контроль держави над народними училищами. Відтепер головна мета їх створення вбачалася в поширенні серед народу релігійних і моральних понять та основ грамоти. У розділі першому “Положення про початкові народні училища” конкретизації зазнали предмети навчального курсу, серед яких обов'язковими визначалися: Закон Божий; письмо; перші чотири дії арифметики; церковний спів; читання. До училищ приймалися діти всіх станів та віросповідань. “Положенням про початкові народні училища” 1874 р. остаточно заборонялося викладання в школах мовами народів національних меншин, у тому числі українською. Будь-які спроби відкрити українські школи чи принаймні запровадити українську мову в народних школах відразу ж зводилися нанівець. За найменший прояв симпатій до української культури і мови вчителів звільняли з роботи. Саме цей нормативний документ створив нову законодавчу базу для діяльності закладів освіти початкової ланки. Упровадження єдиних державних програм викладання предметів початкової освіти, що зовні виглядало як прогресивний крок стандартизації освітнього простору, на практиці виявилось брутальним втручанням у шкільні справи.

Характерною особливістю цього періоду стало й посилення вимог до вчителів. У 1870 р. набуло чинності “Положення про вчительські семінарії”, в якому висувалися більш посилені вимоги до особистості вчителя народної школи. Уряд також виділив кошти на фінансування шкіл і училищ, що сприяло поширенню в народі грамотності.

Отже, другий період у розвитку народних шкіл в Україні позначився досить стрімким її розвитком. Характерними ознаками цього періоду можна назвати створення певної нормативної бази для народних шкіл, спробу уряду поступово створити повноцінну та розгалужену систему початкової освіти в українських землях, поширення земських шкіл, посилення вимог до підготовки вчителя народної школи, заборону викладати українську мову.

Третій період розвитку народних шкіл охоплює 1884–1904 рр. Завдяки енергійній земській діяльності зросла мережа народних шкіл. Початкова школа мала забезпечити набуття дітьми необхідних знань і вмінь для життя та праці в умовах економіки, що швидко розвивалася. Тому в цей період почала стрімко зростати кількість спеціальних професійних початкових шкіл, що зумовило розширення змісту шкільного навчання. До виданих раніше (1869 р.) програм зразкових училищ Міністерства освіти (двокласних), 7 лютого 1897 р. Міністерство народної освіти додало програми й для однокласних народних училищ – “Зразкові програми предметів, що викладаються у початкових народних училищах”. Ці програми визначали не тільки обсяг знань, умінь і навичок, що повинні були засвоїти учні початкових (народних) шкіл, а й обов’язкову кількість годин для вивчення кожного предмета протягом тижня з розподілом навчального матеріалу за роками навчання (відділеннями).

Ще більший ухил у бік елементарного професійного навчання демонстрували заклади початкової освіти, що діяли за “Положенням про сільські ремісничі навчальні майстерні”, яке було прийнято Міністерством народної освіти 10 березня 1897 р. і спрямувало роботу цих закладів освіти на підготовку для сільського господарства робітників, досвідчених у роботі із землеобробляючими машинами та знаряддями, їх ремонтуванні, а також виготовленні сільськогосподарського інвентарю, що потребував відповідних знань слюсарного та столярного ремесел. Повний курс навчання в таких закладах тривав чотири роки, протягом яких учні здобували знання та вміння з “плотницько-столярного і ковальсько-слюсарного ремесел, креслення та малювання”. Навчання учнів у майстерні проводилося протягом усього навчального року.

Четвертий період (1905–1917 рр.) у розвитку народних шкіл позначився розширенням змісту початкової шкільної освіти на фоні загального розвитку суспільних наук та зростання національної самосвідомості. В країні розгорнулися політична боротьба, національний і просвітницький рух, гостро постало питання створення гідних умов для обов’язкової загальної освіти народу, що зумовили (31 травня 1904 р.) реорганізацію Міністерства народної освіти. До складу його центральних установ тепер входили Рада міністра, Департамент народної освіти, Департамент загальних справ, вче-

ний комітет, а також Управління пенсійних кас народних вчителів і вчительок, юрисконсульська частина, Постійна комісія народних читань та інші установи. Нова хвиля боротьби за українську школу була пов'язана з революційними подіями, наслідком яких стало прийняття в 1905 р. “Маніфесту про надання свобод...”. Після революції 1905 р. розвиток початкової і середньої освіти продовжився швидкими темпами, а мережа професійно спрямованих початкових шкіл значно збільшилася. У селах та містах України масово відкривалися для хлопчиків нижчі ремісничі училища, які готували механіків парових і нафтових двигунів, молотарок та інших сільсько-господарських машин для панських економік, фахівців для роботи на шахтах, рудниках, заводах і фабриках.

Стрімке зростання кількості навчальних закладів вимагало від міністерства активної діяльності. Низка реформаторських кроків була здійснена в міністерстві графом П. Ігнат'євим. Для вдосконалення управління системою вищої освіти у березні 1916 р. у Міністерстві народної освіти були створені Рада у справах вищих навчальних закладів та міжвідомча Рада у справах професійної освіти. Окрім того, було видано циркуляр Міністерства народної освіти (16 листопада 1917 р.), у якому було накреслено проект подальшого розвитку народної школи та народного виховання.

Одним із ключових питань, що порушувалися протягом цього періоду на педагогічних з'їздах, було організація рідномовного шкільництва. Так, на Першому загальноземському з'їзді, що відбувся в серпні 1911 р. у Москві, було навіть прийнято резолюцію про навчання українською мовою, однак практично втілити її в життя не вдалося [9, с. 21].

Висновки. Відповідно до проведеного дослідження можемо дійти висновку, що розвиток національної системи початкової (народної) освіти протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. охоплював декілька періодів: I – 1861–1864 рр., II – 1865–1883 рр., III – 1884–1904 рр., IV – 1905–1917 рр. Визначена періодизація ґрунтується на низці критеріїв, серед яких суспільно-політичні й соціально-економічні зрушення в країні, реформи в галузі початкової освіти, динаміка відкриття початкових (народних) шкіл різних типів.

Список використаної літератури

1. Белозьорова Н.О. Розвиток початкової освіти в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ століття) : дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 / Н.О. Белозьорова ; Харківський національний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди. – Х., 2011. – 317 с.

2. Білецький О.А. Розвиток народної освіти у Катеринославській губернії (друга половина ХІХ – початок ХХ століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 / О.А. Білецький. – Луганськ, 2009. – 20 с.

3. Журнал Министерства народного просвещения. – Санкт-Петербург, 1869. – Ч. СXLV.

4. Колягин Ю.М. Организация народного образования России (вторая половина XIX в.) / Ю.М. Колягин, О.А. Саввина, О.В. Тарасова // Начальная школа. – 2006. – № 1. – 128 с.

5. Крикун І.Є. Формування загальноосвітніх умінь і навичок учнів народних шкіл у народній школі кінця ХІХ – поч.ХХ ст. : дис. на здобуття наук. ступеня канд.

пед. наук : спец. 13.00.01 / І.Є. Крикун ; Харківський національний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди. – Х., 2004.

6. Манифест 19 февраля 1861 года: [очерк]. – Санкт-Петербург : Тип. В. Безобразова и К°, 1861. – 15 с.

7. Отчет члена Александровского уездного училищного совета барона Н.А. Корфа / [сост. Н.А. Корф]. – Александровский уезд. училищный совет (Екатеринославская губ.), 1870. – 179 с.

8. Розвиток народної освіти і педагогічної науки на Харківщині / ред. кол. І.Ф. Прокопенко, В.І. Євдокимов, В.В. Корнілов та ін. – Х., 1992. – 334 с.

9. Сахній М.П. розвиток земської освіти на Лівобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) : монографія / М.П. Сахній ; Прикарпатський національний ун-т. ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ : Прикарпатський нац. ун-т, 2010. – 154 с.

10. Сірополко С. Історія освіти в Україні / С. Сірополко. – К. : Наук. думка, 2001. – 912 с.

11. Туриченко Ф.Г. Історія України. Кінець XVIII – початок XX століття : підруч. для 9 кл. загальноосв. навч. закл. / Ф.Г. Туриченко, В.М. Мороко. – К. : Генеза, 2004. – 424 с.

Заболотная И.А. Периодизация развития народных школ Украины во второй половине XIX – начале XX века

В статье представлена периодизация развития начальных народных школ Украины второй половины, XIX – начала XX века; дана характеристика их особенности на основании определенных критериев.

Ключевые слова: период, народная школа, начальное образование.

Zabolotnaya I. Periodization of the development of public schools Ukraine in the second half of XIX – early XX century

In article the periodization of development of initial national schools of Ukraine of second half, XIX – the XX-th century beginnings is presented; the characteristic of their feature on the basis of certain criteria is given.

Key words: the period, national school, elementary education.